

*Єрмоленко А. Б., кандидат політичних наук
доцент кафедри філософії і освіти дорослих
Центрального інституту післядипломної
педагогічної освіти УМО АПН України (м. Київ)*

ОСВІТА ДОРΟΣЛИХ, ЯК ЕФЕКТИВНИЙ ЧИННИК ОПТИМІЗАЦІЇ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОЇ СФЕРИ СУСПІЛЬСТВА

У статті розглядаються проблеми місця і ролі особистості в сучасній соціально-економічній структурі суспільства та адаптації її до ринкових перетворень; висвітлені питання дієвості освіти дорослих як необхідної умови розвитку національної соціально-економічної сфери; обґрунтовано необхідність розвитку вітчизняної системи навчання дорослих.

Ключові слова: освіта дорослих, соціально-економічна сфера суспільства, соціалізація особистості, людський капітал, професійна компетентність.

В статье рассматриваются проблемы места и роли личности в современной социально-экономической структуре общества и адаптации ее к рыночным трансформациям; освещены вопросы действенности образования взрослых как необходимого условия развития национальной социально-экономической сферы; обоснована необходимость развития отечественной системы обучения взрослых.

Ключевые слова: образование взрослых, социально-экономическая сфера общества, социализация личности, человеческий капитал, профессиональная компетентность.

In the article the problems of place and role of personality are examined in the modern socio-economic structure of society and adaptation of her to market transformations; lighted up questions of effectiveness of education of adults as a necessary condition of development of national socio-economic sphere; the necessity of development of the home departmental of adults teaching is reasonable.

Keywords: education of adults, socio-economic sphere of society, socialization of personality, human capital, professional competence.

Соціально-економічний прогрес суспільства – процес динамічний і багатогранний. Він обумовлює суттєві позитивні зміни в усіх соціальних проявах та економічних відносинах соціуму і, в першу чергу, передбачає розвиток людського фактору. Оскільки особистість виступає в ролі як замовника так і виконавця соціального проекту.

Сучасні дослідження повною мірою дали змогу оцінити існуючий стан соціально-економічного розвитку України. Нині більшість національних параметрів життєзабезпечення наближається до порогових показників, а численні індикатори розвитку небезпечних соціальних процесів, таких як безробіття, дисбаланс за доходами, зростання частки зубожілого населення, можуть призвести до соціального вибуху. Поряд з цим, адаптація населення до ринкової соціально-економічної системи, яка є необхідною передумовою соціального прогресу, означає розуміння широким загалом свого права вибору і відповідальності за цей вибір [7].

Одним із змістовних чинників вирішення вказаних проблем, на чому акцентовано в Програмі ЮНЕСКО “Образование и обучение в XXI веке”, є

використання потенціалу та можливостей освіти дорослих, як засобу внесення змін у всі сфери життя суспільства [9].

Обрана тема актуалізується ходом глобалізаційних процесів, що потребують вирішення злободенних питань позитивного розвитку та входження національних соціальних стандартів у міжнародний простір. На національному рівні, – необхідністю обґрунтування соціального виміру ринкових трансформацій, як прецеденту стабілізації ситуації і виходу із кризового стану та орієнтації на шлях сталого економічного зростання. На рівні парадигми філософії освіти, – логікою розвитку інституції освіти дорослих як явища постійного освітньо-інформаційного обміну в соціумі та самореалізації особистості, що суттєво сприяє реалізації вищезазначених тез.

У межах дослідження визначеної проблеми велике значення мають узагальнення результатів роботи провідних вітчизняних та зарубіжних вчених, які досліджували різні аспекти освіти дорослих. Так питання загальної теорії та технології навчання дорослих в своїх роботах розглядали Дж. Дьюї, Е. Лідерман, А. Маслоу М. Ноулз, Ай. Гордон,

Б. Ананьєв, С. Змієв, В. Пуцов, О. Пехота, Е. Торндайк С. Вершловский, Е. Тонконога, В. Подобєд. Питання прикладного аспекту освіти дорослих та її розвитку як соціального інституту входять до кола наукових інтересів багатьох учених. Зокрема, даній проблематиці присвячені праці науковців: Г. Кримської, В. Горшкової, С. Смірної, В. Баженової В. Онушкіна, Б. Огарєва, В. Скворцова, О. Грішної, І. Фольварочного, О. Фучила. Розробка напрямку післядипломної освіти здобула висвітлення у працях вітчизняних дослідників: В. Олійника, Н. Протасової, Л. Набоки, В. Семиченко, Л. Сігаєва, Л. Плаксії, С. Архипової. І це далеко неповний перелік науковців напрямок досліджень яких корелюється з темою освіти дорослих.

Проте варто зазначити що проблема впливу навчання дорослих на соціально-економічний прогрес виходить за межі досліджень педагогіки та андрагогіки. Її практична сторона знаходиться на межі педагогіки та андрагогіки, соціології та політології, економічних та психологічних наук. Варто відмітити, що ученими достатньо розроблений понятійно-категорійний апарат цієї науки, створено андрагогічну модель навчання, розроблено теорію та технологію навчання дорослих. Однак, на нашу думку, невиявленими залишаються питання її обґрунтування та практики впровадження в суспільні процеси.

Все це обумовило вибір спрямування і теми роботи. *Основна мета* статті полягає у дослідженні соціального виміру економічного прогресу суспільства, що дає можливість визначити роль освіти дорослих в процесі подолання кризових моментів та розвитку соціально-економічної сфери України. Здобуті висновки можуть слугувати як обґрунтування необхідності оптимізації та адаптації до сучасних трансформацій національної системи навчання дорослих. А сама стаття носить акцентований характер як наголос на приверненні уваги з боку керівництва нашої держави та національної освітньої сфери до процесу розвитку інституції освіти дорослих.

Щоб у повній мірі адекватно визначити рівень взаємовпливу таких феноменів як освіта дорослих та соціально-економічна сфера суспільства, на нашу думку доцільно

було б визначити, перш за все, моменти їх взаємодії.

Спираючись на сучасні надбання науки, можна визначити, що соціально-економічна сфера – це не що інше як процес та результат взаємодії соціальної та економічної сфер суспільства. Ядром і суб'єктом цих процесів є людина – особистість як елемент соціальних спільнот (професійних, демографічних, територіальних, етнічних та ін.), включена у систему економічних (виробництва, розподілу, обміну, споживання матеріальних благ і послуг, необхідних для життєдіяльності людей) і соціальних (зв'язки, взаємодії та взаємовідносини, соціальні інститути та організації, соціальні групи та спільноти, норми і цінності) відносин, а також міжгрупові (міжособистісні) соціальні взаємодії [5].

До економічної сфери належать державні, кооперативні, приватні, акціонерні та інші форми підприємств і власності, різні типи економічної діяльності (виробнича, фінансова, торгова тощо), а також різні типи економічних відносин між індивідами, спільнотами (колективами, об'єднаннями, регіонами, державами тощо).

Соціальна сфера охоплює класи, соціальні групи, нації та взаємозв'язки між ними. Вона регламентує споживання і розподіл всіх благ, виконує функції інтеграції, соціального контролю, самореалізації. Характеризується різним відношенням до власності (підприємці та наймані працівники), до організації праці (керівники та підлегли), до джерел доходів (прибуток, заробітна плата, гонорар, пенсія) та різним рівнем доходів (багаті, бідні, злиденні).

Як вже зазначалось, між економічною і соціальною сферами існують тісні взаємовідносини. Насамперед, має місце вплив соціальних відносин на соціально-економічні процеси, а також вплив економічних відносин на соціальну структуру суспільства і на активність соціальних груп. Особливу роль у цих взаємовідносинах відіграє людський фактор, який є активною силою розвитку економіки і надання їй соціального характеру. Він впливає на розвиток економіки через соціальний механізм.

Соціальний механізм об'єднує механізм економіки, соціального управління,

демографічного розвитку, організації та стимулювання праці, формування міграційних процесів, впровадження досягнень науки у практику та ін. Під *соціальним механізмом управління економікою* розуміється стійка система економічної поведінки і взаємодії різних груп, регулювання дій соціальних чиновників і забезпечення внутрішньої єдності функціонування складних соціально-економічних об'єктів узгодження розвитку економічної і соціальної сфер [5].

Тому, на глибоке переконання О. Грішної, майбутній розвиток України має розглядатися саме як соціально-економічний, де, як мінімум, рівнозначними визнаються і економічні, і соціальні параметри, а економічні характеристики розвитку (продуктивність, прибутковість тощо) тісно корелюватимуть з соціальними характеристиками (освіченість, високий рівень життя, здоров'я і та ін.).

Закономірно, що в сучасних умовах розвитку ринкових відносин в Україні людина дедалі більше стає найголовнішим чинником в організації виробничого процесу, оскільки саме її знання, вміння, навички, енергія здатні спрямувати діяльність всього комплексу складових потенціалу підприємства в русло необхідного для суспільства розвитку [6].

У зв'язку з цим набуває актуальності дослідження сукупності “неречових” чинників і умов економічного зростання – освітніх, інтелектуальних, інформаційних, організаційних, управлінських, мотиваційних ресурсів, погляд на людину як на головний, визначальний і якісно невичерпний (на відміну від інших) чинник економічного піднесення нового типу, а також (і передусім) як на мету цього зростання. Людина є і вихідним, і кінцевим пунктами соціально-економічного розвитку. Соціальний вимір цього розвитку стає його визначальною домінантою, а матеріально-речовий потенціал – лише умовою, засобом цього розвитку.

В свою чергу, інтегральна дефініція такого явища як освіта дорослих визначається дослідниками та законотворцями, як пролонгований процес розвитку людини (особистості, громадянина, фахівця), що відбувається протягом усього дорослого життя. Як вважають науковці,

вона є основним моментом узгодження розвитку особистості та суспільства [1].

Питання сутності освіти дорослих можна розглядати як спосіб вирішення життєвих проблем та запитів дорослої людини. Її пріоритетне завдання полягає в тому, аби забезпечити людину здатністю жити в сучасному динамічно змінюваному суспільстві. Стосовно змісту, Європейська комісія вважає, що це усі форми навчання, до яких вдаються дорослі після закінчення обов'язкової освіти незалежно від її результатів. Вона охоплює освіту для досягнення особистих та соціальних цілей, у межах офіційної освіти і поза нею, та у різних навчальних системах [10].

В європейських дискусіях з проблем освіти дорослих прийнято використовувати різноманітні терміни: *lifelong learning* (навчання впродовж життя) та *lifewide learning* (навчання все життя, тобто таке, що включає всі форми навчання – формальні з видачею сертифіката чи диплома, неформальні, які здійснюються на семінарах, конференціях, та інформальні, тобто самоосвіту за допомогою спілкування, використання ЗМІ, читання тощо) [9].

Зважаючи на вищевказане, логічно допустити, що піднесення соціально-економічної сфери нашого суспільства допустиме за умови всебічного розвитку його членів. Поряд з цим, динаміка розвитку сучасної цивілізації вимагає постійного оновлення індивідуальних знань кожної людини зокрема і спільнот в цілому. Відповідно, саме освіта дорослих і покликана стати тим самим основним важелем у вирішенні питань гармонізації запитів та можливостей суспільного розвитку та людини.

Це твердження актуалізується у наступних висновках.

Сьогодні, науковці визначають, що активізація творчого потенціалу людини, розвиток висококваліфікованої робочої сили є найефективнішим способом досягнення економічного зростання. Так званий, людський капітал визнаний найціннішим ресурсом, набагато важливішим, ніж природні ресурси або накопичене багатство.

Людський капітал, за О. Грішної – це сформований або розвинений у результаті інвестицій і накопичений людьми (людиною) певний запас здоров'я, знань, навичок, здібностей, мотивацій та інших

продуктивних якостей, який цілеспрямовано використовується в тій чи іншій сфері економічної діяльності, сприяє зростанню продуктивності праці й завдяки цьому впливає на зростання доходів (заробітків) його власника. І, саме людський капітал, а не матеріальні засоби виробництва, є наріжним каменем конкурентоспроможності, економічного зростання і ефективності як підприємств, так і держави в цілому.

З одного боку, одним з наймогутніших важелів, що забезпечують здатність підприємств здобути суттєві конкурентні переваги та вистояти в конкурентній боротьбі, є зростання людського капіталу, виявом якого є професійна компетентність. Яка, в свою чергу визначається теоретичними знаннями та умінням їх практичного застосування людиною. Як показує практика, сьогодні, фінансування освіти в розвинутих країнах розглядаються як один з найбільш ефективних видів інвестицій, що зумовлює нову якість економічного зростання. Витрати на професійний розвиток у провідних компаніях світу становлять до 10 % фонду заробітної плати. Для компанії Дженерал Моторз, наприклад, такі витрати складають більше мільярда доларів на рік. У країнах з розвинутою ринковою економікою діяльність у сфері управління персоналом розглядається як надприбуткова, а витрати на персонал — як інвестиції. У Західній Європі інвестиції в людський капітал забезпечують близько 75 % приросту національного багатства [6].

Отже, внесок освіти в економічне зростання полягає в тому, що: вона наділяє робочу силу продуктивними знаннями, сприяє нарощенню нових знань людини, стимулює процес продукування нових ідей та їх реалізації. І саме освіта дорослих робить цей процес безперервним, оновлюваним та здатним адаптуватися до змін.

З іншого боку, сучасні умови соціально-економічного розвитку формують нові вимоги до якості робочої сили, відповідність яким визначає конкурентоспроможність працівника на зовнішньому і внутрішньому ринку праці. Це формує високий рівень конкуренції в сфері працевлаштування та, водночас, визначає освіту як важливу соціальну гарантію. Так чи інакше, освіта розширює можливості вибору людини на

ринку праці, підвищує її шанси на успішну трудову реалізацію та пристойні трудові доходи і зменшує ймовірність залишитися без роботи. І, відповідно, не маючи належного рівня освіти, людина може взагалі не знайти підходящої роботи, не реалізуватися в професійному житті.

Крім зазначеного, як показує світовий досвід, період кризових потрясінь в економіці створює необхідність у перекваліфікації людей, які опинились у скрутному фінансовому становищі. З цією метою освіта таких громадян сприяє їх особистісному росту і покращенню їхніх позицій в освітньому плані на ринку праці. Поряд з цим, як визнають теоретики та практики в галузі соціальної економії, за сучасних умов гіперконкуренції працівник має підвищувати свій кваліфікаційний рівень на протязі всього періоду його активної життєдіяльності в сфері суспільного виробництва, тобто освіта повинна бути безперервною [6].

Наступним моментом взаємовпливу освіти дорослих та розвитку соціально-економічної сфери є науко-технічний прогрес.

Розглядаючи розвиток соціально-економічної сфери нашого суспільства та чинники що впливають на нього, було б необачним обійти увагою такий феномен як прогрес мислення людини, збагачення її знаннями, досвідом і т.п. В цьому контексті, освіту дорослих можна розглядати як процес, який на постійнодіючій основі здійснює оновлення знань, адаптує мислення та сприяє розвитку особистості.

Як підтверджує Грішнова О.А., – подальший розвиток науки і техніки немислимий без висококваліфікованих вчених, дослідників і інженерів, які є генераторами ідей і від яких залежить практична реалізація відкриттів та ідей. Якщо освіта та професійна підготовка розвиває новаторські здібності працівника, робить його винахідливим та ініціативним, то це також сприяє технічному прогресу. Прискорення темпів НТП підвищує суспільну продуктивність праці [6]. А відповідно і сприяє розвитку соціально-економічної сфери суспільства.

Поряд з цим, за ствердженням С. Вершловського, сучасна епоха динамічних змін висовує перед людством низку глобальних проблем (екологічних,

етнічних, антропологічних і т.п.), вирішення яких не можливе лише сууго професійно-технологічним мисленням. Більше того, професійний погляд на оточуючий світ з можливостями досягнень науки і техніки робить людину небезпечною для цивілізації. Подолання небезпеки декультурації пов'язано перш за все з посиленням аксіологічної компоненти в системі освіти [4].

В цьому контексті, на думку автора, якраз саме актуалізація такого інституту як освіта дорослих зможе оптимізувати сьогочасне положення справ, яке спостерігається в сучасному світосприйнятті українського соціуму. Підтвердженням може слугувати ідея Б.Г. Ананьєва, що "освіта є головним фактором творчого розвитку особистості... Загальна та спеціальна освіта для дорослих виконує не тільки культурологічну та технологічну функції, але й сприяє розвитку високої життєздатності та життєстійкості людини. Розвиток інтелекту і особистості, здатність до освіти, постійної самоосвіти дорослої людини – це велика сила, що протистоїть антиеволюційним процесам".

Оскільки ми визначили вище, що людина є вихідним і кінцевим пунктами соціально-економічного розвитку, то можна стверджувати про вплив освіти дорослих на розвиток соціально-економічної сфери через процес соціалізації особистості.

Науковці стверджують, що соціалізація – це процес інтеграції індивіда у суспільство, в різні типи соціальних спільностей (група, соціальний інститут, соціальна організація) через опанування ним елементів культури, соціальних норм та цінностей, на засадах яких формуються соціально значущі риси особистості. Основна мета соціалізації – допомогти особистості вижити в суспільному потоці криз і революцій (екологічній, енергетичній, інформаційній, комп'ютерній тощо), оволодіти досвідом старших поколінь, зрозуміти своє покликання, визначити власне місце в суспільстві, самостійно знайти шляхи найефективнішого самовизначення в ньому [5]. А з іншого боку, забезпечувати збереження та розвиток суспільства передачею новим членам відповідних переконань і зразків поведінки.

Значне місце у розвитку особистості й суспільства посідає освіта. Саме вона бере

на себе відповідальність за розвиток людини та підготовку кваліфікованих кадрів для всіх сфер життєдіяльності суспільства. Так, об'єктивно зростаюча роль освіти дорослих проявляється у двох загальних функціях, що сприяють їх соціалізації: професійній та особистісній. Цим самим, вона з системи адаптивно-компенсаторної стає прогресивно-розвиваючою [9].

Як пише В. Москаленко, освіта сприяє розвитку економічної свідомості (погляди, потреби, інтереси, ідеї, уявлення і переконання стосовно економічних процесів і явищ, ставлення до власності, економічної самостійності та ін.), економічного мислення (погляди та уявлення, породжені практичним досвідом людей, їх участю в економічній діяльності тощо) та економічної культури особистості – це не тільки економічно-фінансова грамотність, але й психологічні якості, завдяки яким людина здатна діяти в певному соціально-економічному просторі.

Водночас освіта нині стає важливою соціальною гарантією. Не маючи належного рівня освіти, людина може взагалі не знайти підходящої роботи, не реалізуватися в професійному житті [6].

Проте, успішна соціалізація, пройдена людиною протягом попереднього історичного етапу, аж ніяк не допомагає йому на новому етапі, може навіть стати причиною соціальної ущербності в нових, змінених обставинах життя. Протягом життя людини вимоги соціалізації можуть мінятися кілька разів. Що передбачає вторинну соціалізацію, засвоєння нових, що ведуть на даному етапі до соціального успіху норм, цінностей, моделей поведінки.

За даними російських дослідників, в процесі сучасних складних політичних і економічних трансформацій, останнім часом у значної частини дорослого населення підірвані моральні і духовні сили, що забезпечують успішність життєдіяльності [8]. Це обумовило актуалізацію "захисної" ролі освіти дорослих в суспільстві соціальних змін, які викликають у людини почуття соціальної ураженості, тривожності, правової незахищеності, дезорієнтацію у сфері морального життя. Архипова С. вважає, що основною метою системи освіти дорослих як соціального інституту в умовах кризової ситуації є надання соціально-освітньої допомоги індивіду в адаптації до

нових умов існування, визначення його особистої участі у виробничому, соціальному і культурному житті суспільства, у виробленні соціального імунітету та адекватної поведінки в екстремальних умовах.

Поряд з вищезазначеним, освітні потреби сучасної людини багатопланові та орієнтовані не тільки на отримання основної і додаткової професійної освіти. Сьогодні це навчання для підтримання та покращення здоров'я, змістовного проведення відпочинку, покращення якості сімейного життя, особистісного зростання і т.п.

Підтвердженням цієї тези є концепція самоактуалізації особистості в процесі її соціалізації. Де самоактуалізація – це прагнення людини до росту, розвитку, самостійності, самовираження, активізації всіх можливостей свого організму. Інтеграція теорій науковців Карла Роджерса, Гордона В. Оллпорта, Абрахама Маслоу, Зігмунда Фрейда, Еріха Фромма та ін. дає змогу зробити припущення, що постійний розвиток особистості є основною формою її існування і здійснюється у взаємозв'язку з іншими людьми. Головною характеристикою особистості є потяг до самоактуалізації, самовираження, розкриття потенціалу [3].

Людина прагне задовольнити свої фізіологічні та соціальні потреби, реалізувати необхідність у безпеці, повазі, самовираженні та самореалізації. Причому, як показують дослідження, не існує жорстко-визначеної їх ієрархії. Як результат, суспільство може процвітати, якщо воно реалізує шляхи розвитку здорових, сильних, розумово повноцінних особистостей.

Сьогодні вирішення цих питань частково актуалізуються в процесі реалізації завдань системи освіти дорослих. Підтвердженням чому свідчить всезростаючий попит на ринку комерційних освітніх послуг на різного роду тренінги та курси особистісного росту, навчання у бізнес-школах тощо [2]. Найвагомішими сферами самореалізації особистості є професійна сфера, сфера сімейно-побутових взаємин, сексуальних стосунків, спілкування, виховання дітей, саморозвитку і самовдосконалення. Вимоги поточного моменту змінили сутність соціалізації

особистості, акцентуючи на еволюції "людини розумної" до "людини успішної".

Отже, перехід людства до постіндустріальної стадії розвитку, яку пов'язують з інтелектуально-інформаційним типом суспільства, принципово по іншому формулює питання про ефективність соціалізуючої діяльності суспільства. Цим самим фіксує стрімко зростаючу потребу в підвищенні рівня знань протягом всього життя, що привело до виникнення ідеї формування якісно нової системи освіти – багаторівневої по структурі організації процесу та безперервної по суті і змісту. Мова йде про необхідність концептуалізації освіти дорослих як системи, здатної гнучко адаптуватися до сучасних умов, враховувати динаміку реального сектору економіки, запити самореалізації особистості, перспективи розвитку сучасних технологій виробництва і суспільного життя та орієнтуватися на них в своєму розвитку [8].

Підсумовуючи вищевказане можемо зробити висновок, що розвиток соціально-економічної сфери українського суспільства процес багатofакторний. Він знаходиться в прямій залежності від знань, умінь і готовності людей, що створюють матеріальні і духовні багатства. Вони (люди) виступають не лише в ролі споживача а й як свідомі учасники виробництва та творці майбутнього суспільства. Імператив нашого часу – людина активна, творча, відповідальна, постійно розвиваюча свої знання, уміючи застосовувати їх на практиці.

Враховуючи особливості сучасного інформаційного високотехнологічного суспільства (частоту оновлення інформаційного середовища, темпи розвитку науково-технічного прогресу, рівень нервового та стресового напруження), потреба в адекватному забезпеченні запитів професійної компетентності та життєвої стійкості особистості (соціальних груп) безапеляційно ставить вимогу створення надійного механізму компенсації цих викликів. Безумовно, його елементом здатним постійно оновлювати життєзабезпечуючу інформацію в соціумі, безперервно вирішувати питання відповідності професійної компетенції фахівців, повсякчасно бути середовищем здатним задовольнити людські потреби в знаннях, адекватно забезпечувати потреби суспільства і держави в соціально активних

Питання педагогіки

громадянах та багато іншого є інституція освіта дорослих.

Вищевказане актуалізує необхідність розвитку системи освіти дорослих як каталізатора здатного сприяти:

- кореляції можливостей суспільства та потреб його соціально-економічного розвитку, оптимізації взаємовпливу економічних відносин та соціальної структури;

- науково-технічному прогресу та гармонізації його з цивілізаційними підходами;

- узгодженню розвитку особистості та суспільства;

- зростанню людського капіталу країни;

- підвищенню продуктивності праці та ефективності економіки;

- розвитку конкурентоспроможності та соціальної захищеності робітника;

- вторинній професійній та особистісній соціалізації людини;

- наданню соціально-освітньої допомоги індивіду в умовах кризової ситуації;

- виробленню соціального імунітету та адекватної поведінки людини в екстремальних умовах;

- вирішенню життєвих проблем та запитів дорослої людини, зокрема потреби самоактуалізації та розвитку особистості.

Це переконливо свідчить про можливість активного впливу освіти дорослих на соціально-економічне зростання українського суспільства, з одного боку. А з іншого – ставить вимоги перед політичним керівництвом держави, галузевими управліннями, науковцями та відповідними фахівцями щодо консолідації зусиль у подоланні розриву між необхідністю та реальністю в цьому напрямку.

Література

1. Біла книга національної освіти України [Електронний ресурс] // за ред. В. Г. Кременя / Акад. пед. наук України. – К., 2009. – 185 с. – Режим доступу: <http://www.novi.org.ua/projects/artek/2nd/APN.pdf>
2. Бондарь М. Учебная лихорадка: почему во время кризиса растет спрос на МВА [Електронний ресурс] // Рынки и компании [сайт] / ИД "Галицкие контракты" – Режим доступу: <http://kontrakty.ua/business/companies/23929-uchebnaya-lixoradka-pochemu-vo-vremya-krizisa-rastet-spros-na-mva>
3. Варій М.Й. Загальна психологія: Навчальний посібник – 2-ге вид., випр. і доп. – К.: "Центр учбової літератури", 2007. – 968 с.
4. Вершловский С.Г. Образование взрослых в России: вопросы теории // Новые знания. – 2004. – № 3. – С.8-12.
5. Городяненко В.Г. Соціологія / Навчальний посібник – Київ: Видавничий центр «Академія», 2003. – 559 с.
6. Грішнова О.А. Економіка праці та соціально-трудова відносина: Підручник. – 3-тє вид., випр. і доп. – К.: Т-во "Знання", 2007. – 559 с.
7. Крупка М., Дорош В. Проблеми соціально-економічного розвитку України в умовах глобалізації / Формування ринкової економіки в Україні. – 2009. – № 19. С. 62-72.
8. Марченко Е.П. Социальные практики образования взрослых в процессе вторичной социализации: дис. ... канд. соц. наук: 22.00.04 / Марченко Елена Петровна. – Ростов-на-Дону, 2008. – 140 с.
9. Пуцов В.І. Освіта дорослих: проблеми теорії та практики [Електронний ресурс] // Наукова періодика України (журнали та збірники наукових праць): [сайт] / Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/obrii/2010_1/Puzov.doc.pdf
10. Фольварочний І.В. Європейські тенденції в розвитку освіти дорослих [Електронний ресурс] // Фольварочний І.В. / Електронне наукове фахове видання: НАРОДНА ОСВІТА. – 2009. – №3(9). – Режим доступу до журн.: <http://www.narodnaosvita.kiev.ua/vupysku/9/statti/folvarochniy.htm>